Весняне сонце снопами гарячого проміння проривалося крізь грати й золотило брудні, обдерті стіни похмурої камери. Перше арештанти ходили до цієї камери за "випискою" й звикли бачити в їй завожені столи з купами оселедців, хліба, з цілими горами махорки та інших тюремних ласощів; за столом завжди зустрічав їх там, збивши на потилицю кашкета, веселий надзиратель Савченко, що порядкував випискою. Посеред камери висів тоді якийсь брезент, і що було за ним — ніхто не цікавився. Тепер камера мала інший вигляд: столи були винесені, дірява підлога вимита, вишкрябана, брезента посеред камери не було, а на його місці стояв маленький іконостасик з рядом старих, потемнілих образів в обдертій позолоті. Стиха перемовляючись між собою, вирівнювалися в довгі сірі лави арештанти-спасенники.

І старенький батюшка, що одягався в жалобу, випростуючи з-за коміра сивенькі коси, і поважне лице дідка-дячка в старенькому пальтечку, який перед образами світив лампадки та свічки,— все це надзвичайно цікавило занужених тюрмою арештантів. Як живі вставали в голові давні малюнки вільного життя, і тихою тугою стискалося серце за далекою напівзабутою "волею".

Свіже весняне повітря, крадучись крізь грати, пестило вибілені та висушені лиця у спасенників, злегенька ворушило русявими та чорнявими їх чубами.

Після перших згуків церковної служби сірі суворі лиця стали прояснятися, в очах засвітилися тихі вогники. Із казенних мундирів тюремних надзирателів, що лавою оточили ряди арештантів, виглянули прості наївні лиця звичайних селян. Можна було забачити, як надзирательська шинеля миролюбиво тиснулася до сірого арештанського бушлата.

Тільки випещене лице начальника було, як і завжди, сухе, дерев’яне, а в’їдливі очі неспокійно бігали, оглядаючи ряди арештантів.

У передній лаві між сірою масою відріжняється зігнута постать старого арештанта Калоші. Забувши наказ — стояти рівно,— він б’є часто поклони, і раз за разом махає рукою, хреститься. Хоч на ньому арештанська одіж і на ногах кайдани, проте його постать дуже нагадує тих селян, які в церкві тушать недогарки й скубуть за чуби пустунів-хлопців.

Як тільки ввели спасенників у камеру, Калоша, не зважаючи на свою старість, прожогом пропхався наперед і зразу став близько перед иконами. Забачивши старенькі, потемнілі образи, Калоша зразу так зрадів, немов зустрівся з давніми милими приятелями; зразу почав їм на всі боки оддавати поклони.

Лице начальника зморщилося, і він, пригнувшись до одного надзирателя, щось шепнув йому.

Надзиратель протискався між рядами й штовхнув Калошу в бік. Калоша, проказуючи свої молитви, здивовано повернувся до нього; заплiснявілі очі його без вій іскрилися, як воскова свічка, вуха палахкотіли.

— Чого вертишся?.. Стій смирно! — прошепотів надзиратель, але так, що по всій камері було чути...

Калоша схаменувся, вирівнявся, руки "по швам" спустив, як перед начальством. Трохи згодом голова його знову почала витягатися вперед і очі благаюче здіймалися до образів.

Тихо йшла служба...

Батюшка своїм звичайним голосом проказував молитви, дячок поважно й швидко вичитував з книжок, гурток арештантів-співаків стройно співав сумні церковні напіви. Можна було подумати, що ця служба правиться не за тюремними ґратами, а десь у старенькій

церковці якого-небудь закинутого, глухого села. Арештанти раз за разом позирали на співаків і чогось чекали.

В камері затихло. Ряди заворушились, стиха зашуміли. Пробираючись поміж натовпом і стиха побрязкуючи кайданами, наперед мовчки вийшло троє каторжан; одкашлялись, обсмикали на собі арештанські бушлати. Кругом зашепотіли й змовкли.

"Покаянія отверзи мі, отверзи ми двері, Жизнодавче" — залунали по камері сміливі, привичні до співання голоси. Сірі арештанські обличчя почали прояснятися, очі блищали гордощами за своїх улюбленців-співаків.

— Все в насмішку беруть нашого брата, практику здіймають,— трохи перегодя промовив він.

— Коли ж ловко, сучого сина,— злегка осміхнувшись, промовила мати, — усе так воно в лад та до діла...

— В лад та до діла!..— перекривив її Кпим,— не знаєш, навіщо вони ото дають таке?.. Мабуть серце їх печеться, коли мужицька дитина хоче вчитися, як і їх діти, ну, й вигадують... На, мовляв, та не забувай, хто ти!.. Знаємо ми їх...

Лице у Клима гірко скривилося.

— Кинь, Петруню, сюю книжку, та лягай спати,— смутно промовив він.— А книжку оддай учителеві назад; віддай і скажи, що батько не велять цієї книжки читати, що так робити, скажи, не годиться... Стій, я побачу його, я сам скажу йому! я скажу...

Клим між людьми був плохий та боязкий чоловік, дома ж, як ніхто не бачe, частенько виливав він свої жалі в довгій скрипучій мові.

Тепер серце у його защеміло, і він став говорити й не переставав.

Петрик уклався спати. Жінка зложила прядиво й теж полізла на піч.

Клим знов узявся до роботи. Робота не пішла до рук. Він частенько переставав стругати й, схиливши голову, думав.

А жалі так і хватали за серце, так і хватали.

Прибрав роботу, помолився, погасив каганець і ліг спати. Сон не йшов до очей. Як галич, осідали його думки й краяли серце.

І от увижається Климові серед темряви панська кімната, великі царські портрети, стіл, зеленим сукном укритий... Кругом столу сидять чужі хлопчики, такі чепурненькі, причісані, мов паненята; сидять і щось пишуть.

Писарь їх навчає, люди вклоняються їм, навіть сам старшина чоломкається з ними за руку.

Малі вони, а знають уже багато де-чого такого, чого він та інші прості люди не розуміють. Сам Клим, як був колись десяцьким, чув, що вимовляли вони часом якісь мудрі канцелярські слова.

Клим по довго дивився тоді на їх і думав, що з них вийдуть люди.

Тоді ж надумав він віддати сюди свого Петрика.

Іще раньше, коли дали Петрику в школі першого похвального листа, Клим надумав вивести його на легкий хліб.

Не видна була йому спершу дорога до того легкого хліба; після того ж, як побував у волості десяцьким, він уже знав, що йому робити.

Упрохає писаря та старшину, поставить могорич, або одмолотить днів зо три — і Петрика приймуть до волости. Я там дорога видна: вийде письмоводителем, урядником, або тим же писарем. Усім їм добре живеться. Жалування беруть добре, а главне діло — хабарі.

От хоч і цей волосний писарь — мало то він злупить за рік з усієї волості!

З батька рідного візьме — такий дерій. Скільки обидив бідних людей — страх!

Казать нема чого — добре живуть, і кращої долі своєму Петрикові Клим і не бажав би. Та і йому, Климові, на старість добре б було.

Люди казали б: хоч і бідний Клим, а вивів сина в люди. І був би тоді Клим на людях розумний та шанований.

Так марив Клим у скрутні часи, коли змучена його думка не мала чого кращого, щоб зачепитися.

І робилося тоді йому легше.

Тепер було Климові важко, немов люди підстерегли його таємні надії й мають замір шкодити.

І саме ті люди, які повинні б допомогти вийти хлопцеві в люде!

Думки за думками, невеселі, образливі товпилися в його голові й давили одна другу. Клим навіть забув, що була пізняя ніч: не думав спати, блимав у темряві цигаркою, ворочався на постелі й розплющеними очима дивився в пітьму.

— Може вони через те й настоящої грамоти не хочуть давати мужикові, щоб не пускати їх у люди,— думав Клим.— Чого доброго! Бач — каже, що і в школі будуть вчити по-мужицькому! — Клим зразу підняв голову; серце забилося й похололо: у нього блиснула нова думка: чи це не навертається діло на те, щоб іменно його Петрика не випустити в люди?... Бачать — хлопець не дурний, пам’ять дав йому Бог гарну, може чоловіком бути — ну, і не пускають. Бо кому ж потрібне мужицьке дитя?

Цяя думка несподівано зринула в голові у Клима, і потім не міг уже він од неї одв’язатися.

Пригадалось йому, що як приходив до нього з молитвою піп, то розпитував, куди він думає пустити хлопця по школі.

На віщо б йому отеє знати?

То ж, знать, не спроста він довідувався!

А ще він, Клим,— звісно, простак та дурень: не то, щоб примовкати та схитрувати, як то вміють інші люди,— взяв, та так зразу й ляпнув: думаю, як Бог поможе, в писарі оддати!.. От тобі й писарі...

Або сказати й те: чого його Петрикові вчитель дав цюю книжку, а не кому іншому? Не бійсь, сідєльцевому мабуть, не дав!.. Авже ж мабуть не дав!..

Поворочавшись трохи, Клим піднявся з ліжка, й тихенько облапуючи в пітьмі перед собою, підійшов до полу, де спав Петрик.

Нагнувся над ним, здержує дихання, прислухається...

Петрик спить і тихенько виграє носом, немов у дудку.

— Петрик, а Петрик! — легенько торсаючи хлопчика за плече, у півголос сказав Клим.

Тоненький свист зразу змовк.

— Це ви, тату? Чого вам? — почувся його здивований голос.

— Чи тобі не низько, сину, в голови?... Дай, я підмощу тобі свитку,— став тихенько казати Клим.

Петрик пробурчав щось сердите, зразу поклав голову і вже став засипати.

— Петрик! Петрик! — тихо, але настирливо казав Клим,— ось підожди, я щось тебе запитаю.

Хлопець ізнов чмихнув носом і прокинувся.

— Ну? — промовив він, піднявши голову.

— Ти скажи мені, Петруню,— тихо й таємничо казав Клим,— чи тільки тобі дав учитель оту мужицьку книжку, чи ще кому давав?

Хлопець трохи помовчав.

— Тільки мені — ну, то що?... І другим, казав, буде давати — хто попросить.

— Ну, більш нічого... спи тепер собі, спи...

Клим важко зітхнув і пішов від нього.

Петрик обвів очима темряву, подумав трохи, потім знов поклав голову на постіль.

— І як я зразу цього не зрозумів! — дивувався собі Клим.

І довго ще в малій хаті Климовій блимав у пітьмі огник цигарки, довго чулося часте зітхання й скрипіння лавки.

Ранком другого дня в кватирі у вчителя в новенькій свитині з причісаним і примазаним оливою чубом стояв Клим. В одній руці держав він книжку, а другою — за руку Петрика.

Перед ним стояв молодий учитель і гаряче щось йому доводив.

Клим не дивився йому в вічі, а дивився кудись у куток; лице у нього було похмуре, задумливе й уперте. Петрик переводив серйозні очі то на вчителя, то на батька.

Коли ви справді добра хочете моєму хлопцеві,— звернувся Клим до вчителя, і в очах у його блиснув огник довіри,— коли не хочете його обидити — то, я вас прошу, допоможіть йому вийти в люди. Ви ж сами знаєте — чоловік я бідний; нехай хоч йому буде краща доля. Вчіть його по-настоящому правилу, а таких книжок не давайте йому... пожалуста, господин учитель... я вас прошу...

Клим приступив до вчителя ближче, схилився й додав тихо:

— Я даром не схочу — благодарить буду...

Вирядивши Клима, вчитель довго ходив по кімнаті, потім сів біля столу й задумався.

1910.